

Ármás Julianna

Az albán identitás rétegei: úton a koszovói identitás felé?

Bevezetés

A koszovói identitás kérdését már az állam függetlenségének deklarálása előtt is figyelem kísérte – a 2008-as kikiáltás óta pedig kifejezetten hangsúlyos területté vált. Ugyanakkor a témakör rendkívül érzékeny, nem véletlenül nyilatkoztak koszovói döntéshozók is úgy, hogy az albán identitástól elkülönülő koszovói identitás nem létezik.¹ Ez abból a megfontolásból adódik, hogy a saját identitás igénylése káros lehet Koszovó függetlenségének elismerésére.² A kérdést tovább árnyalja, hogy az identitás koncepciója tovább tagolható, így modell függvényében megkülönböztethetünk nemzeti, politikai és akár nemzetek feletti identitást is. Az albán identitáson belül mindhárom szint értelmezhető, ahol a különböző államokban élő albánság nemzeti identitása megegyezik, a politikai identitásuk eltérő, míg a nemzetek feletti identitást ismét mindannyian osztják. Megfogalmazódik a probléma: mely szintre sorolható a koszovói albánság hovatartozása?

Jelen kutatás az albán identitás rétegeinek értelmezése után a koszovói nemzeti identitás kialakulásának lehetőségét vizsgálja az ontológiai biztonság elméleti keretének segítségével. Az identitás különböző szintjeinek funkcióit nézve a fiatal állam esetében a politikai identitás építése a lényeges a végrehajtó hatalom legitimációjának érdekében, ugyanakkor a függetlenedésért folytatott küzdelem már a nemzeti ébredés lényegi elemének tekinthető. A koszovói identitás kérdése megosztó, így korai lenne szilárd nemzeti identitás létét állítani, különösen úgy, hogy a Szerbia relációjában fenntartott konfliktusos helyzet jelentette ontológiai biztonság a szerbek ellenében megfogalmazott albán nemzeti identitást konzerválja.

¹ Dan Bilefsky: *A Difficult Question for Kosovars: Who Are We?* *The New York Times*, 2007. december 9.

² Dorian Jano: *Kosovar Multi-Layer Identity: What Is the Same, Different and in Common with the Albanian Identity.* *Journal of European and International Affairs*, 1. (2013), 1. 27–40.

Mi az identitás?

Az albán identitás rétegeinek vizsgálatához először szükséges lefektetni, mit értünk identitás alatt. Ma már számos definíciós keret áll rendelkezésünkre, azonban terjedelmi okokból a különböző megközelítések ismertetésétől eltekintve a konstruktivisták általánosan használt koncepcióját alkalmazzuk. Szociálpszichológiai megközelítésük szerint az identitás arra az énképre vonatkozik, amellyel a szereplők rendelkeznek. Ezek az énképek a többi szereplőhöz fűződő viszony során jönnek létre, ennek értelmében állandóan fejlődnek, változnak, azaz az identitás nem állandó. Mivel megközelítésük szerint az identitás társadalmilag konstruált, jelentését a közmegegyezés határozza meg. Egy állam vagy nemzet identitása ugyanakkor már összetettebb, hiszen az egyénekből közösség jön létre. Nemzeti identitásról akkor tudunk beszélni, ha a csoporttagok egymásról és a külvilágról is közös meggyőződéssel rendelkeznek, és értékeik, normáik összessége szimbolikus jelentést biztosít az adott közösségnek azáltal, hogy egyszerre erősíti a közösséghez tartozást és az önmeghatározást is.³

Az identitás komplexitásának szemléltetésére Dorian Jano – Medrano és Gutiérrez⁴ nyomán – az egymásba ágyazott (*nested/embedded*) vagy több-rétegű (*multi-layered*) identitások modelljét alkalmazza. A koncepció szerint az identitás különböző rétegeit vizsgáljuk, ahol a rétegek akár önálló identitásként is működhetnek, de nem kizárják, hanem kiegészítik egymást. Első szintre helyezi a nemzeti identitást, másodikra a politikait, míg harmadikra a nemzetek feletti (*supra-state identity*) identitást. A politikai identitás alapja az állam lesz, mint politikai egység, amely közös politikai-gazdasági jogokat és kötelezettségeket jelent a területén élő állampolgárainak, lényegében a francia modellt alkalmazva. A nemzetek feletti identitás alatt egy tágabb politikai közösséghez való tartozást értünk, például az Európai Unióhoz, ami további politikai, gazdasági, társadalmi érdekeket és értékeket biztosít az összes tagnak. A modell szerint míg az albánság nemzeti identitása közös, a különböző nemzetállamokban élő albánok politikai identitása különböző, de a nemzetek feletti identitásuk újfent

³ Kiss J. László: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Budapest, Osiris, 2009. 378–379.

⁴ Juan Díez Medrano – Paula Gutiérrez: *Nested Identities: National and European Identity in Spain*. *Ethnic and Racial Studies*, 24. (2010), 5. 753–778.

megegyezik.⁵ Jelen elemzésben az első két szinttel foglalkozunk, a nemzetek feletti identitás kérdése nem része a dolgozatnak.

Az albán nemzeti és politikai identitás

Az albán identitás kialakulására legjobban az nyomta rá a bélyegét, hogy a Balkán albánsága sosem élt egy saját, önálló államban, és az albán lakosság több mint fele ma is az albán nemzetállamon kívül él. A problémát tovább fokozza, hogy nincs egy olyan kulturális vagy – az albánság vallási megosztottságából eredően – vallási központ, amely az identitáskonstrukció motorja lehetett volna. Az albánoknak hozzávetőlegesen 80 százaléka a muszlim vallást követi, de Észak-Albániában élnek római katolikusok és Dél-Albániában ortodox keresztények is. Pashko Vasa 19. századi katolikus író úgy fogalmaz, hogy „az albánok vallása az albánság”,⁶ utalva arra, hogy míg a többi balkáni népnél a vallás lehet alapja az identitásnak, az albánok esetében erre nincs lehetőség. Ennek megfelelően a vallás másodlagos szerepet tölt be az albán identításban, és inkább a szekularizmus jellemzi általánosságban a lakosságot. Nagy részük muszlim háttérű, bár nehéz pontos adatot közölni a vallásgyakorlók arányáról. Ehhez hozzájárult egyrészt, hogy Enver Hoxha az első ateista államnak kiáltotta ki Albániát, másrészt gyakoriak a vegyes házasságok is.⁷ Csupán az albán nyelv közös, amely az indoeurópai nyelvcsalád egyik önálló ága, így az albán az egyetlen rokon nélküli nép a Nyugat-Balkánon.

A Balkán-félszigeten a nemzeti identitással kapcsolatos narratívák a 19. század végén váltak dominánssá, miközben zajlott az Oszmán Birodalom dezintegrációja és a félsziget felszabadítása az ötszáz éves török uralom alól. A különböző nacionalista mozgalmaknak saját identitásuk védelme lett a prioritás, hiszen a török megszállás után elérhető cél lett a nemzeti szuverenitás és a nemzetállami lét. Az albán nemzeti ébredés a többi balkáni néphez képest ugyanakkor később indult csak meg: az oszmán uralom alatt az albánság számottevő része áttért az iszlámra – ami jelentős fejlődést is hozott –, így nem rendelkeztek saját nemzeti egyházzal, mint a szerbség. Montenegró és Szerbia mint független

⁵ Jano (2013): i. m.

⁶ Pashko Vasa: *Oh Albania, Poor Albania. Albanian Literature.*

⁷ Tim Judah: *Kosovo. What Everyone Needs to Know.* Oxford, Oxford University Press, 2008. 8–9.

államok 1878-as nemzetközi elismerése adta meg a jelet az albán nacionalista mozgalmaknak, amelyek elsősorban a szerb és a görög expanzionizmus ellen és nem az Oszmán Birodalommal szemben kívántak fellépni. Inkább azonosították magukat az albánok a régióval, ahol éltek, vagy a konstantinápolyi központtal, míg egymással kevésbé volt bárminemű kötelékük a nyelven kívül. Az 1912–13-as Balkán-háborúkkal a félsziget albánsága végleg szétdarabolódott, ami még inkább ösztönözte az albán nemzeti identitás megalapozását.⁸

Az albán nemzeti identitás konstruálásához szükséges volt elsősorban a történelmi kontinuitás megfogalmazása és a nemzeti hősök megformálása a közös nyelv mellé. Így honosodott meg az albán eredetmítosz, miszerint az albánok az illír törzsek leszármazottai, akik már a rómaiak előtt, az i. e. 6–5. században a Balkán-félszigeten éltek, s ennél fogva a szláv törzseket is jócskán megelőzték, mivel azok csak az i. sz. 7. században érkeztek.⁹ Mivel az oszmán korban erőteljes volt az albánok körében az asszimiláció, az albán nemzetépítés során kidolgozták a törökverő hős, Szkander bég figuráját, hogy a meggyengült nyelvi kötődésen túl más közös pont is legyen.¹⁰ Szkander bég hasonló szerepet tölt be az albánoknál, mint Lázár herceg vagy a Nemanjić-dinasztia a szerbek körében. Egy olyan középkori hős, akivel – ellentmondásos volta ellenére – az egész albánság azonosítani tudja magát, és aki a 19. századi nacionalizmusok korában azt is jól szemléltette, hogy nem a vallás köti össze az albánokat. Isztambulból hazatérve a bég a kereszténységet választotta, de a szerbekkel is rapszodikus viszonyt ápolt: úgy szövetekezett velük, hogy közben harcolt is ellenük.¹¹ Személye a mai napig népszerű nemcsak Albániában, de a Balkán-félsziget más, albánok lakta területein is – szinte ugyanolyan szobor őrzi emlékét Szkopjében és Pristinában, mint Tirana főterén.

Lényegében az illír rokonság adja az albán „Koszovó-mítosz” alapját is, és a demográfiai többség mellett a legfontosabb hivatkozási pont a szerbek

⁸ Judah (2008): i. m.

⁹ A szerb álláspont szerint az illír eredetmítoszt a 19. században osztrák történészek alkották meg, miközben az Osztrák–Magyar Monarchia aggodalommal figyelte az erősödő szerb és orosz expanzionista törekvéseket. Ezáltal az illír eredet olyan történelmi keretet biztosít az albán népnek, amely támogatja a független Albánia létrejöttét és a nagyhatalmak általi elismerését. Lásd Howard Clark: *Civil Resistance in Kosovo*. London, Pluto Press, 2000. 26.

¹⁰ Jano (2013): i. m. 33.

¹¹ Judah (2008): i. m. 25–26.

ellenében.¹² Az albán lakosság a 14. század folyamán kezdett áttelepülni a mai Albánia területéről Koszovóba, de a régió „albánosodását” a 19. század végi szerb nemzeti ébredés fokozta leginkább; a törökellenes felkelések következtében a szerbek által uralt területekről délre, a mai Koszovó területére menekültek az albánok. Itt említendő meg ezzel szemben a szerb Koszovó-mítosz, hiszen a két eredetmítosz megismerésével értelmezhető a koszovói konfliktus, amellyel a nemzetközi közösség közel harminc éve néz szembe, és amelynek gyökerei a 19. századig nyúlnak vissza. A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia által 1986-ban kiadott memorandum, amely a szerb nacionalizmus egyik központi dokumentuma, tételesen felsorolja, miért a szerb nemzetet illeti meg Koszovó. Eszerint a 13. században megalakult középkori Szerb Királyság a mai Koszovó területét is magában foglalta, és az 1389-es rigómezei csata után itt is veszett el a szerb állam, amivel megkezdődött a régióban az Oszmán Birodalom 500 éves uralma. A Szerb Királyság a kor rendkívül erős entitásának számított, és a szerbek büszkéek államiságukra, amelyben a királyi székhely szintén Koszovó területén, Prizrenben volt. A török uralom alatt a szerb identitás megőrzésének egyik eszköze a Szerb Ortodox Egyház lett, a szintén koszovói területen lévő Peja/Peć központtal. Megjegyzendő, hogy a Szerb Ortodox Egyház az oszmán uralom alatt is megőrizte autokefál jellegét, és a szerbek alapvetően kulturális kötődést mutatnak Koszovó felé.¹³

Érintve az albán politikai identitás alapjait, az egyik legfontosabb momentumnak 1912 tekintendő, amikor Albánia elnyerte ugyan függetlenségét, de számos albán terület az albán nemzetállamon kívül maradt. Ma jelentős számban élnek albánok Montenegróban (5 százaléka a lakosságnak), Észak-Macedóniában (25 százalék) és a már említett Koszovóban.¹⁴ Ezen országok albánságának nemzeti identitásának alapja bár közös, különböző politikai identitásokkal rendelkeznek attól függően, hogy melyik államban élnek. Mivel a politikai identitás hivatott minden egyént képviselni egy adott politikai közösségen, államalakulaton belül, ideális esetben minden egyénnek azonosulnia is kell – és elviekben tud is azonosulni – a politikai identitásával a nemzeti identitásától függetlenül. Ugyanakkor megemlítendő, hogy a politikai identitás mesterséges jellegű

¹² James Ker-Lindsay: *Kosovo. The Path to Contested Statehood in the Balkans*. London, I.B. Tauris, 2009. 8.

¹³ Judah (2008): i. m. 18.

¹⁴ Ármás Julianna – Németh Ferenc: [Southeast European Demographic Overview II. Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Montenegro, and North Macedonia. KKI Policy Brief](#), (2021b), 50.

a hagyományokra, szokásokra nagyban építő nemzeti identitással szemben, ezért elfogadásának nem előfeltétele a nemzeti identitás megléte.¹⁵ Jelen elemzés keretei között ez kiemelendő, mert míg Koszovó esetében a nemzeti identitáshoz szükséges elemeket nem minden etnikai csoport tekinti magáénak, politikai identitása még lehet a fiatal államnak.

Úton a koszovói nemzeti identitás felé?

Mindenekelőtt megjegyzendő, hogy a koszovói albánok sosem éltek közös nemzetállamban az albániai albánokkal, ugyanakkor az egymásba ágyazott identitások (*nested identities*) modellje szerint még mindkét csoport osztja az albán nemzeti identitás gyökereit. Ezt erősíti, hogy a Koszovóban élő albánok etnikai szempontból mindig is albánként azonosították magukat, így nemzeti identitásuk alapja elválaszthatatlan az Albániában élőkétől. Mindazonáltal számos jel utal arra, hogy törekednek egy saját, koszovói nemzeti identitás kialakítására. Itt jegyzendő meg, hogy az elemzést és a koszovói nemzeti identitás meghatározásának kérdését tovább árnyalja, hogy Koszovó esetében egy multietnikus államról beszélünk, amely tényt a koszovói alkotmányba is belefoglaltak: „albánokból és más közösségekből álló többnemzetiségű társadalom”, ahol a közösségek alatt „a Koszovói Köztársaság területén hagyományosan jelen lévő, ugyanahhoz a nemzeti vagy etnikai, nyelvi vagy vallási csoporthoz tartozó lakosokat” értjük.¹⁶ Az utolsó, 2011-es népszámlálás adatain alapuló becslések szerint Koszovó jelenlegi lakossága 1,8 millió fő, amelynek 93 százalékát albánok, 1,5 százalékát szerbek¹⁷ teszik ki. Az egyéb közösségek közé tartoznak a bosnyákok (1,6 százalék), a törökök (1,1 százalék), illetve az askáli (0,9 százalék), az egyiptomi (0,7 százalék), a goráni (0,6 százalék) és a roma közösség tagjai (0,5 százalék). A szerb és a roma közösségek ugyanakkor bojkottálták a 2011-es népszámlálást, így – az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) becslései szerint – valójában 7,8 százalékát tehetik ki a lakosságnak a koszovói szerbek.¹⁸ Az albánság jelentős többsége miatt azonban a koszovói nemzeti identitás

¹⁵ Jano (2013): i. m. 34–35.

¹⁶ *Constitution of the Republic of Kosovo* (2008. június 15.).

¹⁷ Ármás–Németh (2021b): i. m. 7.

¹⁸ Minority Rights Group International: *Kosovo – World Directory of Minorities & Indigenous Peoples* (2018. március).

kérdésköre nem elég élesen körülhatárolható, sokszor szinonimaként használják a koszovói albán nemzeti identitásra, ami előrevetíti a nemzeti identitás meghatározásának problematikusságát.

A külön koszovói identitás vizsgálatához érdemes első lépésként meghatározni, hogy mikor kezdődött az albánok és a koszovói albánok elnevezésének szétválása. Ez az 1940–50-es évekre tehető, amikor még a Jugoszlávia területén élő albánokra siptárokként hivatkoztak (*shqip[ë]tari*), amely kifejezés ma már pejoratív jelentést hordoz. A koszovói albán (*Kosovski albanci*) elnevezést később vezették be, hogy megkülönböztessék őket az Albániában élőktől. Röviden említést érdemel továbbá Josip Broz Tito szerepe is a koszovói albán nemzetépítésben, hiszen a Tito vezette jugoszláv államban kapott Koszovó autonóm státuszt a szerb tagköztársaságon belül, 1963-ig mint régió, utána mint autonóm tartomány. Ez az 1974-es alkotmánymódosítással ugyan nem változott, de lényegében tagköztársaságként működött tovább többek között saját parlamenttel, kormánnyal, nemzeti bankkal, sőt, saját képviselőket delegálhattak a szerb és a jugoszláv szövetségi parlamentbe is. Az 1969-ben alapított Pristinai Egyetem teljes mértékben albán nyelvű intézményként működött, aminek köszönhetően sok macedón vagy montenegrói albán is itt tanult.¹⁹ Mindezek célja egyértelműen az volt, hogy amennyire csak lehet, elválasszák a koszovói albánokat az Albániában élőktől, amihez hozzájárult, hogy a Hoxha-rezsím alatt Albánia teljesen bezárkózott. Az albán nemzeti identitás gyökerei azonban a kapcsolat lazulása ellenére is megmaradtak Koszovóban, ami azt mutatja, hogy a szerbek ellenében ez jelentős viszonyítási pont. Meg kell jegyezni, hogy a múlthoz való ezen hozzáállás egyfajta nosztalgia is, amely különösen népszerű az egész volt Jugoszlávia területén manapság (*jugonostalgija*).²⁰

Az olyan kezdeményezések, mint a saját zászló tervezése vagy himnusz komponálása, szintén a koszovói nemzeti identitás felé tett lépésekként értékelhetők – mint ahogy ez minden ország esetében történik. Mivel azonban Koszovó mint független állam számos etnikumot és vallást egyesít, a politikai célkitűzés a semleges szimbólumok kiállítása, amelyek minden etnikai utalástól mentesek, s ezáltal a koszovói – inkább politikai, mint nemzeti – identitás alapjai lehetnek. A zászlótervezésre vonatkozó versenykiírás éppen ezért kiemelte, hogy a pályamunkáknak a koszovói multietnikus populációt kell jelképezniük, nem

¹⁹ Judah (2008): i. m. 53.

²⁰ Leandrit I. Mehmeti: *Kosovar Identity: Challenging Albanian National Identity*. *Australian and New Zealand Journal of European Studies*, 9. (2017), 1. 16–25.

a múlt nacionalista hagyományait.²¹ Ennek ellenére számos pályamunka egy piros-fekete zászló volt kétfejű sassal; lényegében az albán zászlót alakították át.²² Végül olyan zászló mellett döntöttek, amely az Európai Unióéra emlékeztet, miközben a térkép a területi egységet szimbolizálja, a hat csillag pedig a Koszovóban elismert hat etnikai csoportot jelképezi. Megemlítendő, hogy bár a koszovói zászló használata egyre elterjedtebb, a koszovói albánok körében sok esetben csak a piros-fekete albán zászló kiegészítése. A saját himnusz kérdéskörét és a himnusz szövege kapcsán esetlegesen felmerülő problémákat a szöveg elhagyásával oldották meg. Látható, hogy ezen szimbólumokkal olyan koszovói nemzeti identitás létrehozása a cél, amely túlmutat az etnikai és vallási törésvonalakon – azonban az ország multietnikus jellegéből adódóan mindezek inkább homályos identifikációt adnak az etnikai csoportoknak, mintsem hogy kialakítanák az új nemzeti identitást.²³

A nemzeti identitás kérdéskörénél említést érdemel a közös koszovói emlékezet. Az elnyomás elleni, majd az elmúlt három évtizedben a függetlenedésért folytatott küzdelem a nemzeti ébredés fontos pontjaként értékelhető. Az áldozatvállalás, a fizikai túlélésért folyó harc, majd ezt követően az új állam létrehozása a nemzeti identitás kialakulásának fontos mozzanatai. A koszovói albánok büszkék erre a történelmi és politikai eredményre, ez a büszkeség pedig az áldozatelemmel együtt fontos tényező a nemzeti identitás konstruálásában.²⁴ A függetlenség kikiáltása előtt új szimbólumok is sokasodni kezdtek; a koszovói háború során életüket vesztett UÇK- (Ushtria Çlirimtare e Kosovës-) harcosok nemzeti hősként tündek fel.²⁵ Adem Jashari, az UÇK egyik alapítója „mai Szkan-der bégként” él a köztudatban, mint egy új nemzeti hős, a prekazi mészárlás emlékét múzeum őrzi, a falu pedig alapvetően „zarádokhelyként” funkcionál – ezt aláhúzza a tény, hogy az emlékközpontot mint speciális nemzeti érdekű létesítményt törvénybe foglalták.²⁶ Azonban fontos kiemelni, hogy bár az albánság adja a koszovói lakosság döntő hányadát, és bár Koszovó többnemzetiségű állam, főleg a szerb elnyomást elszenvedő koszovói albánok azonosítják magukat a nemzeti ébredés ezen momentumaival.

²¹ Mehmeti (2017): i. m. 23.

²² Bilefsky (2017): i. m.

²³ Mehmeti (2017): i. m. 23.

²⁴ Mehmeti (2017): i. m. 24.

²⁵ Bilefsky (2017): i. m.

²⁶ Judah (2008): i. m. 27.

Az albán / koszovói albán identitás meghatározásánál a regionális identitások szerepe is figyelembe veendő, amely különösen erős az albánok (az egész balkáni albánság) körében. Az albán regionális identitások értelmezésének egyik síkja az albán nyelv dialektusai közötti különbségek. Az északi területeken élők a geg dialektust beszélik, míg a délebbre élők a toszkot, amely a nyelv standardizálása során az irodalmi nyelv alapja is lett Albániában. A folyamatot vita övezte – és szóban a mai napig megmaradtak a nyelvjárásbeli különbségek –, amely Koszovóban is meghatározó lett, miszerint a standardizálás nem szolgálja az albán nemzet egységét. Így ez az albánok és koszovóiak között egy olyan töréspontként értelmezhető, amely megosztja őket („mi” és „ők”). Felmerül a kérdés ezáltal, hogy a dialektusban tapasztalt eltérés kiindulópontja-e az új identitás felé vezető útnak. Az elemzések azonban felhívják a figyelmet, hogy az albán nyelv egy dialektusára alapozott koszovói identitás nem fed le minden olyan elemet, amit egy nemzeti identitás megkövetel (regionális identitásnak viszont már alapja lehet). Hosszú távon elvezethet ugyan egy nemzeti identitáshoz, de Koszovó multietnikus volta miatt kérdés, hogy alapozható-e a koszovói nemzeti identitás az albán nyelv egyik olyan dialektusára, amelyet nem kizárólag Koszovó területén beszélnek.²⁷

Miért marad homályos a koszovói identitás?

Elméletben – az ontológiai biztonság keretében

Az ontológiai biztonság elméletének szélesebb körű megismertetésével a teoretikusok célja az, hogy olyan új nézőpontot biztosítsanak, amely megmutatja, hogy a biztonság és az identitás, valamint az identitás és a világpolitika eseményeinek következményei²⁸ között lényeges kapcsolat van. A legtöbb teoretikus a szociológus Anthony Giddens definícióját veszi alapul, miszerint az ontológiai biztonság úgy írható le, mint a szubjektum biztonsága, amelynek lényegi eleme a biológiai folytonosság érzése. Ehhez a mindennapi élet – amelyet a társas kapcsolatok tartanak fent – állandó bizonytalanságai menedzselésre szorulnak. Azonban ha a kapcsolatok destabilizálódnak, az ontológiai biztonság veszélybe kerül,

²⁷ Mehmeti (2017): i. m. 20.

²⁸ Catarina Kinnvall – Jennifer Mitzen: [An Introduction to the Special Issue: Ontological Securities in World Politics](#). *Cooperation and Conflict*, 52. (2016), 1. 3–11.

s az eredmény bizonytalanság, de akár erőszak is lehet; tehát szilárd alapokon nyugvó identitásra van szükség.²⁹

Felmerül a kérdés, hogy miért fontos az ontológiai biztonság a nemzetközi kapcsolatokban. Az elmélet azáltal, hogy nem a biztonság konvencionális, katonai megközelítését alkalmazza, újfajta értelmezési keretet ad. A szereplők nemcsak materiális, hanem ontológiai biztonságot is keresnek. Ezzel egyrészt azt állítják, hogy a konfliktusok, háborúk nem kizárólag fizikai okokból törhetnek ki, másrészt más megközelítést hoz a már kialakult konfliktusok fenntartása mögötti logika megértéséhez is. Továbbá az ontológiai bizonytalanság fokozódása elmélyítheti a fennálló konfliktusokat, azok még erőszakosabbá válhatnak; így az ontológiai biztonságot nyújtó rutinok hiánya a bizonytalanság vagy fenyegetés forrásává válik.³⁰

Az ontológiai biztonság az egyének szintjén alakul ki, akiknek állandó biztonságérzetre van szükségük identitásukban: kik ők, hova tartoznak, milyen szerepeket töltenek be a társadalomban. Az egyén identitását a társadalmon belüli kapcsolatrendszerek alakítják és tartják fent, a rutinná váló cselekvések biztonságot (és egyszerűséget) hoznak. A bizonytalanság mérséklésére továbbá elindul az „othering” folyamata: az, hogy az egyén egy másik ellenében határozza meg önmagát, illetve ezáltal egy csoporthoz is tartozni fog, segíti a mindennapi életben való eligazodást.³¹

Az ontológiai bizonytalanság olyan közösségbe kényszeríti az embereket, ahol már nem kell egyedül szembenézniük félelmeikkel vagy egy adott fenyegetéssel, miközben a bizonytalanság az állam szintjén él tovább, és alakítja annak túlélési stratégiáját. Az ontológiai biztonság elérésének fő folyamata az állam szintjén a „biztonságiasítás” (*securitization*). A tárgyiasított félelmekkel a bizonytalanság keretek közé szorítható, és az ontológiai kétségek kezelhetőkké válnak. A félelem tárgyiasítása során barátokat/ellenségeket azonosítanak, ami az identitásépítés további alapjául szolgál. Mivel a társadalom erkölcsi rendje időről időre újratermelődik, a társadalmi viszonyokat intézményesült rendbe kell rendezni a stabil identitás érdekében.³²

²⁹ Anthony Giddens: *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge, Polity Press, 2003.

³⁰ Kinnvall–Mitzen (2017): i. m.

³¹ Bahar Rumelili (szerk.): *Conflict Resolution and Ontological Security: Peace Anxieties*. London, Routledge, 2014.

³² Rumelili (2014): i. m.

Az egyének, majd a társadalom szintjén is megjelenő ontológiai biztonság-keresés után az államok is ontológiai biztonságra fognak törekedni. Ez eredményezheti azt, hogy a döntéshozók a többi szereplővel kapcsolatos téves előfeltevések vagy elfogultságok miatt a racionális cselekvéstől eltérően döntenek, amivel újratermelhetnek adott konfliktusokat, hiszen az már a szokások részévé vált, vagy esetleg elődjeiktől származott. A rutinokhoz való ragaszkodással a bizonytalanság csökken, a világ megismerhetővé válik, ugyanakkor az államok így fizikailag veszélyes kapcsolatban maradnak egymással, mert nem képesek vagy nem akarnak változtatni a szokásokon.³³ Gyakran hajlamosak vagyunk megfélemedezni arról, hogy nem az állam bizonytalan, hanem az azt alkotó és képviselő egyének, illetve döntéshozók, akik az ontológiai biztonság alkalmazását választják a bizonytalanság mérséklésére.

Fontos megjegyezni, hogy a felek az ontológiai biztonságkeresés során határozzák meg identitásukat egymással szemben (*othering*). Ezért a konfliktusmegoldás során rekonstruálni kell azokat a politikai és társadalmi folyamatokat, amelyek az ontológiai biztonság eléréséhez vezettek. Ez azonban azt is jelenti, hogy a tárgyasult félelmek lebontásával az identitások újradefiniálódnak, s így a bizonytalanság, szorongás újra fokozódik, ami új ontológiai biztonság keresését eredményezi. A kérdés marad: érdeke-e a politikai vezetésnek egy ilyen folyamat elindítása?³⁴ Jelenleg stabil konfliktusról beszélünk a koszovói albánok és szerbek között, amelyben Rumelili modellje szerint a félelem magas fokú, de a bizonytalanság alacsony, mert az *othering* alkalmazásával keretek közé szorították.

A gyakorlatban

Koszovó a mai napig számos problémával néz szembe, amelyek közül az egyik legjelentősebb történelmi kérdéseken túl az albánok és szerbek konfliktusos múltjára visszavezethető etnikai szegregáció a lakosságban. Ez a szegregáció mind földrajzilag, mind politikai részvétel tekintetében megmutatkozik. A földrajzi elkülönülés legjobban a Szerb Többségű Önkormányzatok Szövetsége mentén figyelhető meg; a 2013-as és 2015-ös brüsszeli megállapodások értelmében a szerbek által többségben lakott tíz település önkormányzata (Leposavić, Zvečan,

³³ Jennifer Mitzen: *Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma*. *European Journal of International Relations*, 12. (2006), 3. 341–370.

³⁴ Rumelili (2014): i. m.

Zubin Potok, Észak-Mitrovica, Gračanica, Novo Brdo, Parteš, Štrpce, Klokot és Ranilug) végrehajtó jogosítványokkal felruházott területi autonómiát kapott volna.³⁵ Az elvi megállapodások azonban nem léptek életbe, illetve a 2015-ös megállapodás egyes részleteiről a koszovói alkotmánybíróság kimondta, hogy azok összeegyeztethetetlenek a „koszovói alkotmány szellemével”.³⁶ A brüsszeli megállapodások fogadtatása át is vezet a politikai megosztottság problémájára. Bár a koszovói választások szerb bojkottja politikai megfontolásokból már kevésbé jellemző, a szerblakta Észak-Koszovóban működő párhuzamos intézmények léte és az ezek fenntartására folyósított pénzügyi támogatás Szerbiából továbbra is állandó. Szerbia négy településen (Zvečan, Leposavić, Zubin Potok, Észak-Mitrovica) helyi kormányzási modellt alkalmaz, amelyben a közszolgáltatást a helyi párhuzamos szervek a szerb minta szerint látják el, például szerb személyi igazolványt adnak ki. De a közigazgatáson túl a rendőrség, az igazságszolgáltatás, az oktatás és az egészségügy egy része is szerb befolyás alatt van.³⁷

A gyakorlat azt mutatja, hogy nagyon kevés interakcióval él egymás mellett a két etnikai csoport. Kölcsönös ignorancia és gyanú jellemzi a kapcsolatrendszert, ami felerősíti az egymásról alkotott sztereotípiákat és előítéleteket. Szerbia állandó támogatása mellett nem meglepő, hogy a koszovói szerbek hűsége az anyaország felé töretlen. A problémát tovább mélyíti, hogy a szerb párhuzamos struktúrákat tolerálja a koszovói politikai vezetés, mert azok hozzájárulnak a stabilitáshoz és a további konfliktusok megelőzéséhez.³⁸ Szerbia ezáltal pedig biztosítja érdekeit, és széles spektrumon tudja Koszovó tevékenységeit ellenőrizni.

Kérdés, hogy ennek a kényes egyensúlyú viszonyrendszernek a lebontása milyen következményekkel járna az identitásra nézve. Kijelenthető, hogy Koszovó jelenleg nem stabil politikai és gazdasági entitás. Ennek mérésére

³⁵ Márkus László – Németh Ferenc: *Kérdések és válaszok: a Belgrád–Pristina dialógus*. KKI Policy Brief, (2021), 40. 7.

³⁶ Constitutional Court, Republic of Kosovo: *Decision on Interim Measure in Case No. KO 130/15 Concerning the Assessment of the Compatibility of the „Association/Community of Serb Majority Municipalities in Kosovo – General Principles / Main Elements” with the Spirit of the Constitution, Article 3 [Equality before the Law], Paragraph 1, Chapter II [Fundamental Rights and Freedoms] and Chapter III [Rights of Communities and Their Members] of the Constitution of the Republic of Kosovo* (2015. november 10.).

³⁷ Zdeněk Rod – Halina Chraščová: *Socio Economic Pressure of Parallel Structures in Kosovo*. CBAP, 2019. április 13.

³⁸ Jeta Xharra – Perparim Isufi: *Serbia Strengthening ‘Parallel Structures’, Kosovo Deputy PM Says*. *Balkan Insight*, 2021. december 7.

az egyik lehetőség a különböző adatbázisok, indikátorok használata. A kifejezetten a politikai stabilitás és az erőszak/terrorizmus³⁹ hiányát vagy a politikai és működési stabilitást⁴⁰ mérő adatbázisok nem közölnek adatot Koszovó kapcsán, ahogy a Fragile States Indexen belüli „állami legitimitás”⁴¹ indikátora sem. Található viszont Koszovóra vonatkozó adat a Bertelsmann Transformation Indexben (BTI), amely a politikai és gazdasági rendszerváltás országait elemzi.⁴² Ennek első komponense a *Status Index*, amely a politikai és gazdasági átmenet szintjét jelzi, figyelembe véve többek között a politikai részvételt, a választások gyakoriságát és minőségét, a demokratikus intézmények stabilitását, a monetáris és fiskális stabilitást. Ez a nyugat-balkáni térségben Koszovót Bosznia-Hercegovinával egy szinten jegyzi (6,2). Összehasonlításképp Koszovóval azonos értéket kapott Bolívia és Mexikó, míg a térségből Montenegró szerepel a legjobban (7,2) a listán. A BTI második komponense, a *Governance Index* a politikai vezetés minőségét méri a kormányzás hatékonysága, a konszenzusépítés, az erőforrás-hatékonyság és a nemzetközi kapcsolattartás kritériuma mentén – ebben Koszovó Ecuadorhoz, Burkina Fasóhoz, Nigerhez hasonló értéket kapott (5,23). A Nyugat-Balkán országai közül ismét Montenegrót (6,6), illetve Észak-Macedóniát (6,3) értékelték a legmagasabb pontszámokkal.

Mivel számos népszerű, gyakran hivatkozott index nem foglalkozik a fiatal állammal, érdemes a szemlézett indikátorok különböző komponensei mögötti eseményeket kontextusban értelmezni, hogy komplexebb képet kaphassunk Koszovó politikai és gazdasági folyamatairól. A különböző indikátorokat ajánlott egyébként is a megfelelő távolságtartással alkalmazni, hiszen azok a valóságot egy leegyszerűsített számadat formájában közlik, így ok-okozati viszony felállítására már nem megfelelő források. Ezt figyelembe véve már korábban is alkalmaztunk saját definíciós keretet és módszertant az indexek hiányosságainak áthidalására, figyelembe véve a választások gyakoriságát, a politikai kontinuitást, a politikai erőszak meglétét, illetve a gazdaság teljesítőképességét is.⁴³ Koszovó viharos politikai életére utal az utóbbi tíz év négy előrehozott parlamenti választása (2014, 2017, 2019, 2021), illetve kiemelendő, hogy 2019–2021

³⁹ Political Stability – Country Rankings. *TheGlobalEconomy.com*, (é. n.).

⁴⁰ Analysis. *Globalinnovationindex.org*, (é. n.).

⁴¹ State Legitimacy. *Fragilestatesindex.org*, (é. n.).

⁴² Kosovo – Overall Results. *BTI-project.org*, (é. n.). Kétévenkénti bontásban a [More about Transformation Processes in Kosovo in the BTI Atlas](#) cím alatt.

⁴³ Ármás Julianna – Németh Ferenc: *A nyugat-balkáni politikai helyzet és kockázatok. KKI Policy Brief*, (2021a), 64. 7.

között dupla hatalomváltás történt: 2020 tavaszán bizalmatlansági indítvánnyal bukott meg az első Kurti-kormány,⁴⁴ majd újabb választások kiírása nélkül kapott kormányalakítási megbízást a Koszovói Demokratikus Liga (Lidhja Demokratike e Kosovës – LDK).

A kitöltetlen hivatali idők megmutatkoznak a kormányzás színvonalán is, és a gyakori választások miatt a kontinuitás hiánya jellemzi a koszovói belpolitikát. Nem meglepő módon a legnagyobb töréspontot a gyakorlatban is a Szerbia felé képviselt politika jelenti. Példa erre a szerb és bosnyák árukra kivetett büntetvámok volatilis alkalmazása: a 2018 őszén bevezetett vámokat 2020 tavaszán először a reciprocitás gyakorlata váltotta fel,⁴⁵ majd 2020 júniusában azt is visszavonták.⁴⁶ A kormányzás színvonalát tovább rontja a politikai erőszak, amely bár kevésbé súlyos, mint a koszovói háború utáni években, jelenléte állandó, inkább tüntetések formájában való kiújulása pedig szintén a szerb–albán viszonyokhoz köthető. De itt említendő meg, hogy jelentős feszültséget okozott a 2021 őszén kialakult rendszám-tábla-incidens is a szerb–koszovói határon, amelynek során a szerb és a koszovói fél is mozgósította egységeit, illetve a KFOR is megnövelt erőikkel járőrözött a határ mentén.⁴⁷

Köszönhetően a Nyugat-Balkánra áramló közvetlen külföldi befektetésnek (*foreign direct investment* – FDI), a koszovói GDP az elmúlt évtizedben átlagosan 4 százalék körüli növekedési trendet mutatott, amire számottevő hatást nem gyakoroltak a gyakori kormányváltások. A koronavírus-járvány okozta visszaesés törte meg a növekedést: az IMF adatai –5,3 százalékos visszaesést rögzítettek 2020-ra.⁴⁸ 2021-re az IMF 6 százalékos növekedést jósolt,⁴⁹ a Koszovói Központi Bank szerint pedig ez akár 9,9 százalék⁵⁰ is lehet, aminek egyik fő oka, hogy a diaszpóra hazautalásai elérték a közel 1 milliárd eurót 2021-ben.

⁴⁴ Németh Ferenc: *A koronavírus okozta a koszovói kormány bukását? KKI-elemzések*, (2020), 57.

⁴⁵ EU's Borrell Welcomes Kosovo's Government Decision to Lift Tariffs on Serbian Goods. *Gazeta Express*, 2020. március 31.

⁴⁶ New Government of Kosovo Revokes the Reciprocity Measures on Import from Serbia. *European Western Balkans*, 2020. június 6.

⁴⁷ Kosovo Deploys Police, Serbs Protest amid Border Tension. *Al Jazeera*, 2021. szeptember 20.

⁴⁸ IMF: *Republic of Kosovo: 2020 Article IV Consultation – Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for the Republic of Kosovo*. IMF Country Report No. 21/41 (2021. február 17.).

⁴⁹ IMF (2021): i. m.

⁵⁰ Shkodrane Dakaj: *BQK: Diaspora dërgoi 956 milionë euro gjatë vitit 2021*. *Kallxo.com*, 2021. december 24.

A fentiek dióhéjban összefoglalják, hogy függetlenségének 2008-as kikiáltása óta Koszovó még mindig a politikai konszolidációval küzd. Ezt számos tényező nehezíti: a gyakori kormányváltások, a kormányzás kontinuitásának a hiánya, a politikai erőszak jelenléte vagy akár a koszovói politikai élettől független válságok, mint például a Covid–19-világjárvány. Jól látható ugyanakkor, hogy a töréspontok a szerb–albán viszonyrendszer mentén alakulnak ki, amire akár a politikai vezetés is rájátszik, megerősítve ezáltal a konfliktus okozta ontológiai biztonságot. Ahogy azonban a háború utáni közös emlékezet is csak a koszovói albánok körében van jelen, úgy a szerb–albán⁵¹ szembenállás jelentette ontológiai biztonság is csak a koszovói albánok identitásához járul hozzá. Ezért a Szerbiával fenntartott ellenséges viszony miatt az albán és az arra épülő kizárólagos koszovói albán identitás marad erős, nem adva teret a koszovói nemzeti identitás kialakulásának.

Konklúzió

A koszovói identitás vitatott volta magától értetődő.⁵² Napjainkban, amikor még a koszovói államiság is vitatott kérdés,⁵³ korai lenne azt állítani, hogy létezik a koszovói – akár nemzeti, akár politikai – identitás. Jelen pillanatban nem a nemzeti identitás építése, hanem a demokratikus állam szerepének a konszolidációja a lényeges, amely magával hozza a politikai identitás megszilárdulását, és legitimálja az állam fennhatóságát is. Ez elsősorban a politikai élet stabilitását jelentené megfelelő gazdasági perspektívával, amelynek eredményeképp az állampolgárok azonosíthatják magukat a koszovói politikai identitással.⁵⁴

Ugyanakkor a koszovói nemzeti identitás több szempontból is megkérdőjelezhető. Koszovó multietnikus állam – amely tényt sokszor figyelmen kívül hagyunk –, így koszovói lakosság alatt a koszovói albánok, szerbek és mások értendők. Nem vitás, hogy Koszovó lakosságának nagyjából 90 százaléka albán gyökerekkel rendelkezik, és az identitás kérdéskörénél elkerülhetetlen ennek

⁵¹ Nemcsak a koszovói szerbek, hanem általánosságban a szerbség, de az albánokra nézve már inkább csak a koszovói albánok sorolhatók ide.

⁵² Mehmeti (2017): i. m. 24.

⁵³ Jelenleg az ENSZ 97 tagállama ismeri el a független Koszovót. Öt EU-tagállam – Ciprus, Görögország, Spanyolország, Szlovákia, Románia – sem adta meg az elismerést még Koszovónak.

⁵⁴ Jano (2013): i. m. 35.

figyelembevétele. Az albán nemzeti identitás marad az elsődleges a koszovóiak nagy hányadának, és bár megfigyelhetők olyan folyamatok, amelyek a koszovói nemzeti identitáshoz vezetnének (közös emlékezet, nemzeti hősök, szimbólumok), ezeket vagy csak a koszovói albánok osztják, vagy pedig inkább a multi-etnikus államot kívánják hangsúlyozni.

Az albán vagy koszovói albán identitást erősíti továbbá a szerb–albán konfliktusos kapcsolatrendszer konzerválása is, amely ugyan ontológiai biztonságot eredményez, de egyben gátja is a konfliktus meghaladásának és az albántól független koszovói nemzeti identitás kialakulásának. Jelenleg legfeljebb regionális identitásként értelmezhető a koszovói (albán) identitás, és a fentiek figyelembevételével kétséges, hogy létrejöhet-e valaha is a koszovói nemzeti identitás.

Felhasznált irodalom

- Analysis. *Globalinnovationindex.org*, (é. n.). Online: www.globalinnovationindex.org/analysis-indicator
- Ármás Julianna – Németh Ferenc: A nyugat-balkáni politikai helyzet és kockázatok. *KKI Policy Brief*, (2021a), 64. Online: <https://doi.org/10.47683/KKIElemzesek.KE-2021.64>
- Ármás Julianna – Németh Ferenc: Southeast European Demographic Overview II. Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Montenegro, and North Macedonia. *KKI Policy Brief*, (2021b), 50. Online: <https://doi.org/10.47683/KKIElemzesek.E-2021.50>
- Bilefsky, Dan: A Difficult Question for Kosovars: Who Are We? *The New York Times*, 2007. december 9. Online: www.nytimes.com/2007/12/09/world/europe/09iht-kosovo.4.8660025.html
- Clark, Howard: *Civil Resistance in Kosovo*. London, Pluto Press, 2000.
- Constitutional Court, Republic of Kosovo: *Decision on Interim Measure in Case No. KO 130/15 Concerning the Assessment of the Compatibility of the „Association/Community of Serb Majority Municipalities in Kosovo – General Principles / Main Elements” with the Spirit of the Constitution, Article 3 [Equality before the Law], Paragraph 1, Chapter II [Fundamental Rights and Freedoms] and Chapter III [Rights of Communities and Their Members] of the Constitution of the Republic of Kosovo* (2015. november 10.). Online: <https://gjk-ks.org/en/decision/lidhur-me-vlersimin-e-prputhshmris-s-asociacionibashksia-i-komunave-me-shumic-serbe-n-kosov-parimet-e-prgijthshmeelementet-kryesore/>
- Constitution of the Republic of Kosovo*. Online: https://mapl.rks-gov.net/wp-content/uploads/2017/10/1.CONSTITUTION_OF_THE_REPUBLIC_OF_KOSOVO.pdf

- Dakaj, Shkodrane: BQK: Diaspora dërgoi 956 milionë euro gjatë vitit 2021. *Kallxo.com*, 2021. december 24. Online: <https://kallxo.com/lajm/bqk-diaspora-dergoi-956-milione-euro-gjate-vitit-2021/>
- EU's Borrell Welcomes Kosovo's Government Decision to Lift Tariffs on Serbian Goods. *Gazeta Express*, 2020. március 31. Online: www.gazetaexpress.com/eus-borrell-welcomes-kosovos-government-decision-to-lift-tariffs-on-serbian-goods/
- Giddens, Anthony: *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge, Polity Press, 2003.
- IMF: *Republic of Kosovo: 2020 Article IV Consultation – Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for the Republic of Kosovo*. IMF Country Report No. 21/41 (2021. február 17.). Online: www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2021/02/17/Republic-of-Kosovo-2020-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-by-50104
- Jano, Dorian: Kosovar Multi-Layer Identity: What is the Same, Different and in Common with the Albanian Identity. *Journal of European and International Affairs*, 1. (2013), 1. 27–40. Online: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2465463
- Judah, Tim: *Kosovo. What Everyone Needs to Know*. Oxford, Oxford University Press, 2008.
- Ker-Lindsay, James: *Kosovo. The Path to Contested Statehood in the Balkans*. London, I.B. Tauris, 2009.
- Kinnvall, Catarina – Jennifer Mitzen: An Introduction to the Special Issue: Ontological Securities in World Politics. *Cooperation and Conflict*, 52. (2016), 1. 3–11. Online: <https://doi.org/10.1177/0010836716653162>
- Kiss J. László: *Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében*. Budapest, Osiris, 2009.
- Kosovo Deploys Police, Serbs Protest amid Border Tension. *Al Jazeera*, 2021. szeptember 20. Online: www.aljazeera.com/news/2021/9/20/kosovo-deploys-police-serbs-protest-amid-border-tension
- Kosovo – Overall Results. *BTI-project.org*, (é. n.). Online: <https://bti-project.org/en/reports/country-dashboard/RKS>
- Márkus László – Németh Ferenc: Kérdések és válaszok: A Belgrád–Pristina dialógus. *KKI Policy Brief*, (2021), 40. Online: <https://doi.org/10.47683/KKIElemzesek.KE-2021.40>
- Medrano, Juan Díez – Paula Gutiérrez: Nested Identities: National and European Identity in Spain. *Ethnic and Racial Studies*, 24. (2010), 5. 753–778. Online: <https://doi.org/10.1080/01419870120063963>

- Mehmeti, Leandrit I.: Kosovar Identity: Challenging Albanian National Identity. *Australian and New Zealand Journal of European Studies*, 9. (2017), 1. 16–25. Online: <https://doi.org/10.30722/anzjes.vol9.iss1.15171>
- Minority Rights Group International: *Kosovo – World Directory of Minorities & Indigenous Peoples* (2018. március). Online: <https://minorityrights.org/country/kosovo/>
- Mitzen, Jennifer: Ontological Security in World Politics: State Identity and the Security Dilemma. *European Journal of International Relations*, 12. (2006), 3. 341–370. Online: <https://doi.org/10.1177/1354066106067346>
- Németh Ferenc: A koronavírus okozta a koszovói kormány bukását? *KKI-elemzések*, (2020), 57. Online: https://kki.hu/wp-content/uploads/2020/06/57_KKI-elemzes_RKS_Nemeth_20200611.pdf
- New Government of Kosovo Revokes the Reciprocity Measures on Import from Serbia. *European Western Balkans*, 2020. június 6. Online: <https://europeanwesternbalkans.com/2020/06/06/new-government-of-kosovo-revokes-the-reciprocity-measures-on-import-from-serbia/>
- Political Stability – Country Rankings. *TheGlobalEconomy.com*, (é. n.). Online: www.theglobaleconomy.com/rankings/wb_political_stability/
- Rumelili, Bahar (szerk.): *Conflict Resolution and Ontological Security: Peace Anxieties*. London, Routledge, 2014. Online: <https://doi.org/10.4324/9781315796314>
- State Legitimacy. *Fragilestatesindex.org*, (é. n.). Online: <https://fragilestatesindex.org/indicators/pl/>
- Vasa, Pashko: Oh Albania, Poor Albania. *Albanian Literature*, (é. n.). Online: www.albanianliterature.net/authors/classical/vasa/vasa_poetry.htm
- Xharra, Jeta – Perparim Isufi: Serbia Strengthening ‘Parallel Structures’, Kosovo Deputy PM Says. *Balkan Insight*, 2021. december 7. Online: <https://balkaninsight.com/2021/12/07/serbia-strengthening-parallel-structures-kosovo-deputy-pm-says/>
- Zdeněk, Rod – Halina Chraščová: Socio Economic Pressure of Parallel Structures in Kosovo. *CBAP*, 2019. április 13. Online: <https://cbap.cz/archiv/3920>